

УДК 37:[78:2](477.43(44) "17/18"

О. В. Черкашина

СТАНОВЛЕННЯ ДУХОВНОЇ ОСВІТИ НА ПОДІЛЛІ (XVIII–XIX ст.)

У статті розглядаються питання становлення духовної освіти на Поділлі XVIII–XIX ст. Доведено, що поширенню освітніх духовних закладів в регіоні сприяла активна діяльність польського католицького духовенства, що будували і відкривали на власні кошти приходські училища, духовні семінарії, гімназії, єпархіальні училища тощо і тим самим заклали міцні підвалини освіти на Поділлі.

Ключові слова: католицькі монастирі, Подільська єпархія, приходські училища, католицькі духовні семінарії, жіночі та чоловічі пансіони, жіночі єпархіальні училища, ієзуїтські школи, єпархіальні училищні ради.

В часи польського панування на Поділлі, коли все було спрямовано на полонізацію та католизацію краю, що призвело до його ополячення та втрат української культури, майже до кінця XVIII ст. навчально-просвітницька діяльність знаходилась в руках духовенства, а саме католицьких монахів. За таких умов українські духовні та громадські інститути, освітянські та культурно-мистецькі установи тощо були позбавлені можливості розвитку. Поступово з'являються католицькі монастирі та костьоли, пишні будівлі громадських центрів та приватних помешкань. При цьому, найнижчу сходинку в ієрархії Подільського (Брацлавського) воеводства посідало його корінне населення – українська інтелігенція, ремісники.

Питання освітньої діяльності польського духовенства на Поділлі розглядали Л. Гнатишина [1, с.103]; Я. Демченко [1, с.107]; В. Перерва [1, с.124]; Вороліс М. і Вороліс О. [1, с.110]; А.Лисий [2], О.Удод [3, с.90] та ін.

Побут і культурне життя населення Подільського регіону мало свої особливості, свій мовний діалект, народні звичаї, традиції тощо. Роль духовенства мала значний вплив на рівень освіченості населення. Отже, саме вони були єдиним провідником в народні маси, які зацікавлені в поширенні освіти серед народу. Навчанням дітей, окрім домашньої освіти, займались домініканці, переважно ієзуїти. Школи для шляхетських дітей відкривалися здебільшого при монастирях, де, як відомо, визначеної системи освіти не було.

Важливу просвітницько-педагогічну функцію в Україні виконували монастирі. Значний вклад у цій сфері зробили Т. Земка, І. Княжицький, Л. Зизаній. Власне, Т. Земка перший створив книжки про історію церковного співу (1629) та творчість видатних музикантів, творців піснеспівів (1631), який відзначав моральну, соціально-політичну цінність церковних мелодій.

Так, у Вінниці 1610 р. при римо-католицькому монастирі (Вознесенський), що згодом став православним, було відкрито школу, а пізніше колегіум. Не витримавши конкуренції з навчальними закладами єзуїтського ордену, що були взірцем тодішньої класичної освіти з поглибленим навчанням латини, у 1639 р. колегіум переводять на Волинь. Осередком польської, а згодом московської освіти, судочинства та релігії у Вінниці стає колишній католицький кляштор ієзуїтів – фортеця "Мури", збудований біля 1610 р. Саме тут тривалий час існувала польсько-католицька школа (1617-1847): ієзуїтська "колегія" (до 1774 р.), згодом школа варшавської Едукаційної комісії (міністерства), врешті, польська "губерніальна гімназія", де навчалась молодь – українсько-уніатська й православна, оскільки українську "академію" у Вінниці було закрито польським урядом 1639 р.

У 1610 р. ієзуїтська школа заснована й в Кам'янці. Утримання школи здійснювалось за рахунок доходів села Армян (поблизу Кам'янця), подарованого спеціально для цих потреб Подільським суддею Михайлом Радецьким. Після скасування ордену ієзуїтів (1773) заклад перейшов у підпорядкування Едукаційної комісії, що активно розпочала реформи в польській освіті від парафіяльних шкіл до вищих навчальних закладів. Для керівництва ієзуїтської школи були запрошені театини¹. Проте вони не знайшли спільної мови із місцевим католицьким духовенством і виїхали з міста. З 1783 по 1793 рр. школа перебувала під відомством Віленської академії, а після приєднання Поділля до Росії – тимчасово була закрита. За кілька років (1797 р.) школу відкрив Яншин, який спеціально для неї придбав конфіскований у 1793 р. біскупський дім. Невдовзі (1804 р.), Віленський університет взяв школу під своє підпорядкування, а вже 1814 р. заклад змінив назву на повітове училище. Однак, вже 1831 р. польські школи, що існували, зокрема і при католицьких монастирях, почали закривати.

Одним з перших духовних навчальних закладів освіти на Поділлі стала католицька семінарія у Кам'янці, заснована 1770 р. біскупом Красинським. У 1782 р. приміщення для семінарії за власний кошт побудував каноник Гронкевич, забезпечивши її фондушем². Семінарія, закрита 1793 р., відновила заняття завдяки зусиллям біскупа Мацкевича у 1812 р., однак із закриттям Кам'янецької католицької дієцезії³ була закрита й семінарія, а учні переведені до Житомира.

¹ Театини – чоловічий священичий орден Римо-Католицької Церкви, заснований святим Каєтаном Тієнським.

² У старопольському праві слово "фондуш" означав "дар" на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костельу або монастиря.

³ Дієцезія – церковна адміністративно-територіальна одиниця.

У другій половині XVIII ст. в Україні була поширена підготовка півчих і музикантів при архієрейських кафедр, монастирях, маєтках вельмож, приходських школах тощо. Школи, де навчання відбувало високого педагогічного рівня, реорганізовували у спеціалізовані заклади загальноосвітнього характеру. Наприклад, у Вінниці та Умані було створено училища, випускниками яких стали В. Машкевич (у 90-х рр. викладав співи в Бершаді та селах на Поділлі); І. Сокальський (наприкінці XVIII ст. закінчив вінницьке училище); у 80-х рр. XIX ст. шаргородське училище закінчив М. Леонтович. Навчання співів найбільшої уваги приділяли в духовних семінаріях, які наприкінці XVIII ст. відкрили у Кам'янець-Подільському, Луцьку, Волинську. Навчання у цих закладах відбувалося переважно по нотах (співацька освіта і методика хорового співу досягала високого рівня), проте, ті, хто вчився співу на слух, не мали теоретичних знань і не співали в хорі [4, с.22- 25]. Учні, що володіли технікою читання нот згодом засвоювали три-чотириголосні твори: концерти, гімни, кантати. Найбільш обдаровані мали можливість диригувати самостійно і, навіть, керувати семінарським хором [5, с.106].

Від рівня знань та досвіду вчителів сільської місцевості залежав рівень співацької культури парафіяльного хору. Протягом XVIII-XIX ст. утвердилася система оцінювання знань та умінь півчих, що поділялися на чотири групи – відмінні (вправний, справний, досвідчений, похвальний), хороші (відповідний, гарний, добрий), посередні (середній, посередній, помірний), погані (невправний, недосвідчений, невміючий, поганий). Як відомо, до XX ст. основними навчальними посібниками зі співу в невеликих містечках і селах залишалися перш за все ірмологіїні книги ("Ірмології"¹). Опанування учнями ірмологіїних знань надавало змогу вдосконалювати свою майстерність на матеріалі багатоголосся.

У монастирях навчали нотного співу півчі-установники. Кожен півчий (крилошанин), за традицією монастирських хорів, повинен був дотримуватися внутрішніх службових правил та норм поведінки, що слугувало своєрідним прикладом для учнів і створювало школу теоретико-практичних музичних знань з власною методикою [4, с.24- 25]. "Співацька освіта в монастирях здійснювалася за окремою програмою. Великого значення надавалося роботі співаків з нотним фондом, загальному та музично-теоретичному навчання. Кожного дня співаки монастирського хору мали відвідувати бібліотеку, вчилися складати літературні та музичні твори, виконувати різні завдання у роботі з нотною літературою. Монастирські хори (крилоси) комплектувалися переважно здібними, досвідченими та грамотними співаками за рахунок дітей та юнаків з українських козацьких полків... Навчання здійснювалося у двох напрямках: спів по нотах (для особливо здібних) та по слуху (для всіх інших). У зв'язку з цим, в кожному монастирі створювалася власна методика співацького навчання та виховання" [5, с.105].

1797 р. в Шаргороді засновують першу православну духовну семінарію при чоловічому Свято-Миколаївському монастирі (спочатку відкрили два нижчих класи, а 1803 р. – богословський клас, який 1806 р. перевели до Кам'янця, а через два роки діяла вже повна семінарія – в Шаргороді залишилось нижче відділення семінарії). У духовній семінарії вивчали Св.Письмо, німецьку мову, логіку, психологію, філософію, церковні співи та інше. В духовних училищах вивчали теорію словесності, церковно-слов'янську мову, а також грецьку, латинську, французьку мови, рукоділля для дівчат, музику, малювання та ін. [2, с.29-32].

Після введення Статуту навчальних закладів (1804), на Поділлі відкриваються повітові і парафіяльні училища Міністерства народної освіти. Протягом року в губернії функціонувало 21 училище, зокрема, у Вінниці, Кам'янці-Подільському, Брацлаві та інших містах [3, с.90]. Так, 1805 р. у Кам'янці відкривають Подільську духовну семінарію, де наприкінці 90-х років навчалось 350 учнів. При семінарії існувала навчально-зразкова школа, де вихованці старших класів, як зазначено у статистичному описі священика Січинського [6, с.184-188] "практикуються в дидактике и педагогии". У 1817 р. зі складу семінарії виокремили "низшие" класи і відкрили духовне училище, яке від початку існувало в приміщенні семінарії при Предтеченській церкві². Після численних переїздів семінарія повернулася з Бару до Кам'янця. Згодом, після переселення Подільської семінарії в нові приміщення, духовне училище переїхало до Предтеченської церкви. На 1825 р. в Подільській губернії існувало 44 парафіяльні училища. До навчальних дисциплін входили: чистописання і правопис, польська, латинська, німецька французька, російські мови, а також географія, стародавня і російська історія. У деяких училищах вивчали музику і малювання [1, с.111-112].

1863 р. при Подільській єпархії відкриваються народні та сільські школи. В наслідок освітніх реформ 60-х років, що торкнулись і духовенства, з'явилися державно-синодальні акти. Відповідно "Положенню про початкові народні училища" від 1864 р. освіта в них мала бути переважно "церковно-релігійною". Програма мала містити такі предмети як читання, письмо, арифметику, Закон Божий, російську мову та російську історію, церковний спів [7, с.39].

Того ж 1864 р. відкриваються жіночі середні навчальні заклади, так звані "жіночі єпархіальні училища"³. При Подільській єпархії такий заклад відкрили у 1864 р., де навчалось 200 вихованок [6, с.184-188]. В

¹ Дуже великі розміри та вага у три пуди мала ірмологійна книга Києво-Печерського монастиря. В ній вперше поєднувалися ручні та друковані техніки нотописання [5, с.104-105].

² У 1837 р. заклад знаходився в домі Фрейгентової на Польських Фольварках, а 1842 р. – частково в Дунаєвцях.

³ Наприкінці XIX ст. середню освіту жінки отримували в єпархіальних училищах (середня ланка між середніми та нижчими школами), гімназіях міністерства народної освіти та відомства установ Імператриці Марії, а також інститутах того ж відомства. Так звані "Марійські жіночі училища" існували для нижчих слоїв міського населення [9, с.397].

колишньому Кам'янецькому католицькому жіночому монастирі було відкрито єпархіальне училище для доньок місцевого духовенства (на той час в Подільській єпархії існувало лише одне училище для "девиц духовного звання" в Тульчині, 1854 р.), що знаходились у віданні Св. Синоду і утримувались за рахунок спеціальних його коштів [7, с.32]. При монастирі також побудували нове приміщення для Подільської духовної семінарії з гуртожитком та інші духовно-навчальні заклади [8, с.261-262]. Наприкінці XIX ст., за розпорядженням єпархіального начальства, училища і парафіяльні школи відкривались при монастирях і церквах. Утримували їх за рахунок парафій або самих парафіян [7, с.38].

Переведену з Вінниці до Кам'янця гімназію, яку очолив Федір Якович Телешов¹ (інспектором став Ів. М. Сбітнев), відкрили 1 січня 1833 р. В 60-х роках при гімназії відкривається недільна школа, де протягом 1881-1883 рр., згідно статистичних даних, навчалось 650 учнів. Тривалий час заклад розташовувався в різних приміщеннях, зокрема ієзуїтських школах, і лише через вісім років гімназія оселилась в недобудованому костелі ієзуїтів. Того ж року було відкрито й приходське училище, перетворене в другій половині 1869 р. в двокласне міське училище², що утримувалося на кошти казни та плати за навчання. До просвітницьких закладів Кам'янця відноситься й відкрита ще у 1833 р. Подільська губерньська публічна бібліотека, назва якої згодом була змінена на "Російська публічна бібліотека". Фонди бібліотеки (вже "нової") містили книги, скасованих римсько-католицьких монастирів і майже не була відкрита для публіки, як вважалось "... состояла из книг малоинтересных – польских, латинских, а также из разрозненных журналов" [6, с.188].

Відомо, що до 60-років XIX ст. в Кам'янці існували лише жіночі приватні училища. Так, у 1839 р. Анна Кренгель відкрила перший пансіон, що проіснував один рік. Другий (зразковий) пансіон було відкрито Кавецькою (Неймейстер) 1 жовтня 1842 р., що перебував під патронатом директора чоловічої гімназії та отримував субсидію від влади в розмірі 1500 руб., однак, не "підтриманий" місцевими жителями і не маючи достатню кількість учениць, проіснував лише п'ять років³. У 1853 р. жіночий пансіон відкрила Єкатерина Коцієвська, який проіснував до 1867 р.; протягом 1852-1855 рр. діяв пансіон Леонтини Піотровської (мав ступінь приходського училища), що давав можливість "девицам неостаточного состояния возможности к приобретению первоначального образования" [6, с.185-186].

При Браїлівському жіночому монастирі⁴ було відкрито училище для 14 дівчат-сиріт духовного звання, а також доньок дяконів та причетників Подільської єпархії. Під училище й пансіон для вихованок монастир виділив два дома з опаленням та освітленням. На потреби училища в рік монастир виділяв припасів на суму 800 руб⁵. Решта коштів йшла на закупку книг⁶, письмового приладдя та ін. Завідувачем навчальної частини, який також здійснював нагляд за навчанням, якістю та засобами викладання, спрямованістю зокрема, був старший священник монастиря Ігнатій Олександрович Лотоцький (викладав Закон Божий). Наставниця та її помічниця викладали решту предметів в 1-2 класах; з дівчатами підготовчого класу займалась послушниця монастиря. Навчання церковного співу та рукоділля здійснювали "особые" монахині. Для більшості дівчат навчання було безкоштовним, решта сплачували від 10 до 50 руб. на рік. В училищі мали право навчатись також й діти жителів містечка Браїлів. У 1900 р. кількість вихованок складала 50 осіб.

У своїх спогадах про Браїлівський жіночий монастир священник монастиря І. Лотоцький згадує, що до 1867 р., коли відкрили трьох класне училище, навчання мало доволі примітивний характер викладання, оскільки навчальні програми складали самі учні. Вже 1887 р. трьохкласне училище було перетворено на двокласне з підготовчим класом і, відповідно, із розширеною кількістю навчальних предметів. Згодом викладання велося згідно затверджених Св. Синодом програм предметів для двокласних церковно-приходських шкіл. Діти, окрім молитов та Закону Божого, в підготовчому класі (навчання тривало 1-2 роки) навчалися читати російською та слов'янською мовами, писати та рахувати, співати церковні молитви та піснеспіви. Наступні чотири роки, як обов'язковий предмет, що першим стояв після Закону Божого (поряд з Уставом, історією церкви, катехизама та ін.), вивчали церковні співи за програмою двокласних церковно-приходських шкіл. Найбільш успішні учениці допускалися до читання й співу в монастирській церкві під час богослужіння. До програми з російської мови входили такі завдання як, граматики мови, диктант, написання твору, переказ прочитаного; з арифметики – прості приклади, дробі прості й десяткові з рішенням відповідних задач; географія, російська історія. "Училище это, – як зазначає священник Лотоцький, – наиболее подходит к типу второклассных церковных школ. При всей симпатичности и пользе этого учебно-воспитательного заведения, дающего образование тем детям беднейшего духовенства, которые без него должны были бы оставаться необученными, – заведение это, к сожалению, имеет исключительно частный характер и не дает своим питомцам никаких положительных официальных прав по образованию" [11, с.42-46].

¹ Ф.Я.Телешов – з жовтня 1831 р. займав посаду директора училищ Подільської губернії [10, арк.65].

² У 1895 р. навчалось до 150 хлопців і 100 дівчат.

³ Від 7.06.1837 р. благородні пансіони також діяли у Вінниці, Києві, Житомирі.

⁴ Браїлівський жіночий монастир заснований у Вінниці 1635 р. на кошти М. Кропивницького. Відродження монастиря, як православного, розпочалось 1795 р. Відомо, що 1 жовтня 1845 р. монастир було переведено до Браїлова, де він розпочав свою просвітницько-благодійну місію.

⁵ На потреби Браїлівського монастиря щорічно виділяло кошти у розмірі 320 руб. Подільське Єпархіальне Попечительство. З них на оплату старшому священнику-законоучителю йшло 60 руб., наставниці училища – 170 руб., помічниці – 120 руб.

⁶ При училищі функціонувала бібліотека, що містила 700 екземплярів книг.

Одним з перших друкованих видань кінця XIX ст. для проповідників, любителів співів, учителів тощо під назвою "Гигиена голоса. Для артистов, учителей, учеников и любителей пения, ораторов и проповедников"¹ вийшло у 1888 р.; друге видання – 1890 р. У книзі розглядались найрізноманітніші питання не лише фізіологічного характеру, звукоутворення, дихання тощо, а також правила щодо вимови, осанки, профілактики заїкання² та багато іншого [12]. Варто відмітити книжки вже згаданого Т. Земки (1629 та 1631 року видання), які на той час виконували функцію дидактичного матеріалу, були насичені методичними і теоретичними порадами, і стали міцною основою вокально-хорової освіти в Україні [5, с.104].

Книга з методикою викладання співів для старшого віку середніх навчальних закладів священика Зинов'єва [13] побачила світ у 1904 р. Праця містить матеріали початкової методики (перші 16 уроків зі співів в початковій школі); елементарну теорію співів з початком вивчення гармонії; практичні поради початківцю вчителю-регенту, а також історичні відомості по церковний спів. Автор книги зазначає: "... Многие из г.г. учителей не обучают пению только потому, что не знают, как приступить к делу, с чего начать и представляют дело обучения пению доступным далеко не всякому... Как таковое оно (обучение пению) не требует больших музыкальных познаний, кроме самых элементарных сведений по теории, верного от природы слуха и небольшого голоса..." [13, с.1].

У 1891 р. для забезпечення церковних закладів підручниками, Училищною радою при Св. Синоді було утворено книжковий склад, що значно полегшувало доставку книг до шкільних бібліотек. У 1894 р. організували спеціальну Видавничу комісію, яка протягом першого року функціонування безкоштовно передавала епархіальним училищним радам навчальну літературу [7, с.40].

Таким чином, проведене узагальнене дослідження доводить, що духовні навчальні заклади на Поділлі XVIII-XIX ст. стали початковою ланкою освіти. І саме завдяки активній навчально-просвітницькій діяльності католицького духовенства зріс рівень освіченості населення Подільського регіону.

Джерела та література

1. Гнатишина Л. З історії освітньої діяльності монастирів Поділля"; Я. Демченко. Внесок поляків у розвиток освіти на Поділлі XVIII-XIX ст.; В. Перерва. Польський фактор у церковно-шкільній "революції" на Поділлі в пореформену добу (друга половина XIX-XX ст.); Вороліс М. і Вороліс О. Освітній та культурний розвиток Поділля в XIX ст. // Матеріали XXIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції "Освіта на Поділлі: минуле і сьогодення". До 100-річчя заснування Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (20-21 жовтня 2011 року). – Вінниця, 2011. – 416 с.
2. Лисий А. Нариси Подільської (Вінницько-Браїлівської) Єпархії. – Вінниця, 1995. – 120 с.
3. Удод О. П. Початкова освіта на Поділлі наприкінці XVIII-першій половині XIX ст. // Тези доповідей сьомої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1986. – с. 90.
4. Іванов В. Ф. Співацька освіта в Україні X-XVIII ст. – К. : "Вища школа", 1992. – 71 с. : іл.
5. Українське мистецтво у полікультурному просторі. За ред. доктора пед. наук, проф. О.П. Рудницької. / Навчальний посібник. – К. : "ЕксОб", 2000. – 208 с.
6. Город Каменец-Подольский. Историческое описание Священника Е. Сецинского. – Киев, 1895.
7. Янчук М. М. Освітній процес у початкових церковних школах XIX ст.; Кукуруза А. В. Система духовної освіти для жінок православного сповідання в кінці XIX-на початку XX ст. : статистичні виміри. // Наукові записки. Серія: Історія. – Вип. XXIV. – Зб. наук. праць. – Вінниця : ТОВ "Нілан-ЛТД", 2016. – 364 с.
8. Подолья. Историческое описание. – СПб. : Тип. Высочайше утв. Т-ва "Общественная польза", 1891. – 264 с.
9. Энциклопедический словарь. Том XXVII. Репина-Ряское. Россия.– С.-Петербург, 1899.
10. ДАВО (Державний архів Вінницької області). – Ф. 844. – Оп. 1. – Спр. 174.
11. Виннице-Браиловский монастырь и его святыни. Составил священник Игнатий Лотоцкий. – Немиров, 1900. – 62 с.
12. Гигиена голоса. Для артистов, учителей, учеников и любителей пения, ораторов и проповедников. Составил М. Н. Глубоковский (с 16 рисунками в тексте). – Издание второе. – Москва, 1890. – 155 с.
13. Практическое руководство для начинающего учителя-регента. Составил учитель пения Яросл. духовной семинарии свящ. Зиновьев. – Москва, 1904. – 121 с.

Cherkashina O. Formation of religious education in Podillya region in the XVIII-XIX centuries

This article describes the issues about the formation of religious education in Podillya region in the XVIII-XIX centuries. It was proved that the spread of educational spiritual institutions in the region was assisted by the vigorous activity of the Polish Catholic clergy who built and opened on their own expense parish schools, seminaries, gymnasiums, eparchial schools, etc. and thereby, laid the foundation of education in Podillya region.

Key words: *Eparchy of Podillya Region, Catholic monasteries, parish schools, Catholic seminaries, women's and men's hostels, women's eparchial schools, Jesuit schools, eparchial school's councils.*

¹ Перший наклад вийшов у кількості 2400 екземплярів. Автор книги – лікар при Імператорських Московських театрах М. Глубоковський.

² Питання щодо заїкання (на прохання читачів) висвітлюється лише у другому виданні.